

hetitischen Inschriften). որուն մէջ արձանագրութիւնքը գծագրած է իւր զրոյժ ճարտար ձեռքը. իբրեւ արուեստ շատ յայտն էր ստանդ. բայց ճշգրտութեան կողմանէ այլ շատ պակասաւոր էւթաղաց արձանագրութեանց վրայ մանրամասն տեղեկութիւն կու տան Perrot (իւր Histoire de l'art, IV, գործոյն մէջ), Menant (Recueils, XIII, 27 հւն) եւ Lantsheere, (de la race et de la langue des Hittites, p. 19ff.). Ուրիշ գրութիւնք հոս յիշել աւելորդ էր համարեք. արդէն մեր ցոյս վայր յիշանները հետեւեալ արձանագրութեանց զարդը նոր մատենագրութեան մեծագոյն էւ կարեւոր մասն էր կազմէին:

Ազրակի եւ շըլակայի արձանագրութիւնք, որոնք Գալլիքիէի մէջ ենթա Յրգ. տեղեկատուին, այս միտերն մեծապէս պիտի ծանոթացնեն էւ անուշտ տանց տեղեկումն շատ պիտի զարգացնեն. Մասնաւոր ըլլալով է մանաւանդ որ այն տապանագրերու վրայ ուրիշ գրութիւններ ալ կան թէ ոչ, եւ ընդհանրապէս տապանագրերու լաւ գէտը եւ ուսումնասիրել ու նկարագրել: Ի՞նչ է գտնուին երկնային տեղեր՝ ճշմարիտ գտնէ կ'ըլլան հնախոսութեան:

Հ. Յ. Տ.

ՄԱՅՆՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

ՔՐԵՆԻ ՄԸ ՀՐԸՏՈՐԸՈՒԹԵԱՆՈՒԹԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԵՒՐՈՊԵԱՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ուրիշ անգամ առիթ ունեցանք (տես Համադէս 1893, Թ. 8, էջ 243) մեր ընթերցողաց ծանօթացնելու եւրոպացի գիտնող քանի մը նայ հեղինակաց գրութեանց նկատմամբ հրատարակած մատենաստական ակնարկներն: Այս անգամ ալ կը դնենք հոս քանի մ'ուրիշ մատենաստականութիւններ, որոնք կը ցուցնեն թէ նայ գրութիւնք նայազուտ գիտնող ուշադրութիւնէ չեն վրիպու:

Ա.

Պատմութիւն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ միջին մեր ժամանակը*

(Հատ. II 1794—1860. գրեց Հ. Գր. Վ. Գալլիքիէն: Մատ. Յր. 1893: 8) Երես 232. Նիւստրիպ: Ազգ. Մատ. Թ):

Հայ ազգին համար 1894 տարին ուրիշ յոբելեան տարի մըն է: Ճիշդ հարիւր տարի կ'ըլլայ որ առաջին հայերէն լրագիրը լոյս տեսած է: Առաջին անգամ լոյս տեսած է հայ լեզուաւ թերթ մը 1794ին եւ է Մատթաս հրատարակողը՝ Աւրբաքը: Հայ ազգին մասաւր զարգացման պատմութեան համար այս առաջին նշանաւոր գէտընի յատուկ յոբելեանի գրութիւն մը նուիրած է Հ. Գր. Վ. Գալլիքիէնին, որ գտնութեամբ

* Լոյս տեսած ի թերթին Literarische Rundschau für das katholische Deutschland, 1894, Nr. 3, p. 95.

ծանօթ է իւր նախկին հրատարակութիւններին: Գրութեան ճակատը ինքնու է սա նուիրուած: «Առթիւ հարիւրամեայ յոբելեանի հայ լրագրութեան յամին 1894 Հոկտեմբեր 16/28ին նուիրէ հայ խմբագիրներուն» հեղինակը:

Որովհետեւ գրութիւնն ոչ միայն հայագի, այլ նաեւ եւրոպայի խմբագիրներու համար ալ շատ հետաքրքրական կետեր էր բովանդակէ, անոր համար հոս քանի մը կարեւոր կետեր էր նշանակեմ: Առաջին հայ լրագիրը — ասկայն միտ գրութիւն է. Գր. Վ. Գալլիքիէնին ոչ թէ միայն քաղաքական լրագիրներու, այլ նաեւ ընդհանրապէս պարբերական գրականութեան վրայ էր խօսի, — լոյս տեսած է՝ ինչպէս ըստեցաւ ի Մատթաս 1794ին, բայց երկարակեաց չեղաւ՝ արդէն 1796ին դադարելով: Իրեն յաջորդն էր Տարիքընի-ն էւ Վենետիկ, որ տարին մի անգամ էր հրատարակուէր, մինչ Աւրբաքը գտնէ ամառագիր մ'ըլլալ կ'ուզէր: Նաեւ վերջինն երկուր չափաւոր միայն 1800—1802 տարիներ լոյս տեսնելով: Բայց իրեն հետ լոյս տեսած երկու թերթեր ի Հնդկաստան՝ որ հայ լրագրութեան հայրենիքն էլաւ էր, որոնք երկարատեւեանք ունեցան: Աստեղին ի Պոնդէյ՝ Օճանդեան, եւ Կալիքիս՝ Շախարան, երկուքն ալ 1800—1810: Այս 1800 տարինն ետքը հայ լրագրութիւնը կանգ չէ առած այլ եւս: Գալլիքիէն 1794էն մինչեւ 1860 կը հաշուէ ընդամենն 50 թերթեր, որոնց մեծագոյն մասն ի հարկէ կարճատեւ էր, բայց սմանք նշանաւոր երկու տարիներու հասան. այսպէս՝ Չիւսնիս լոյս տեսած Աւրբաքը Աւրբաքը թերթն 1840—1886, Գալլիքիս (1847—1863), Տիւրքիս Միւս (1858—1886). Կ. Պոլսոյ Միւս (1852—1893) եւ մասնաւոր Բալթիկ թերթն ի Վենետիկ՝ որ հիմնուած ըլլալով 1843ին այսօր էր յիմնամեայ յոբելեանը կրնայ տանել, եթէ թերթներու հիմնարկութեանց նկատմամբ տպագրութեանց տեղեր գիտենք: Իր 20 թերթերուն, յետոյ՝ Չիւսնիս՝ 6, Վենետիկ 5 եւն թերթերուն (ի սկզբանէ ց1860):

Այս արդիւնաշատ գործին երկրորդ մասը հայ լրագրութեան պատմութիւնը պիտի հասցնէ 1860էն մինչեւ մեր օրերը:

Գ. ՓՆԹԹԻՐ

Բ.

Տեղիչ նօթքներու Գրականիք*

(Տպելոն ընդգիր հանդիմ գրած. Թարգմանութեամբ եւ ներածութեամբ ի Հ. Գր. Վ. Գալլիքիէնին: Վերմա 1892. 8. 42 էջ:)

Այս հրատարակութիւնն, որ առանձին գրքով լոյս տեսած է Վենետիկի արեւելագիտ-

* Բուն գործը գերմաներէն է՝ Die siebente Vision Daniels. Wien 1892: Բաց ի նայ ընդգրկն եւ գրած. Թարգմանութեամբ ունի նաեւ ներածութիւն մը, զոր հայերէն թարգմանութեամբ ծանօթացողներ ժամանակին մեր ընթերցողաց. (տես Համադէս Ամս. 1892, Թ. 8, էջ 241:)

տական թերթէն (WZKM 1892) կը պարունակէ ցայժմ անտիպ գրութիւն մը անվարկականաց Տին-Հայերէն ամենամօն մատենագրութենէն։ Հրատարակիչն երեք Հայերէն ձեռագիր գործածած է, որոնց մէկը լատին կը գտնուի եւ երկուքը՝ Վիեննա։ Անվարկականն յունարէնէ թարգմանուած է, իսկ վերջինս կ'երեւայ թէ Ե դարէն ըլլայ, ինչպէս որ հրատարակիչն ալ մտադիր կ'ընէ (էջ 6. Հմմտ. Թ. 8-ւ, Հետազոտութիւնք Հար. Ե 1893, էջ 118 ենթ.)։— Գերմանիան թարգմանութեան նկատմամբ կը բազմաթիւ գիտէ, որ Կարթագոյն քաղաքի անուան Karthago փոխադրելու ռզմի չի կրնար ըլլալ, թէեւ հաստատուն է որ Մ. խորհրդացոյ աշխարհագրութեան մէջ Carthago քաղաքը Կարթագոյն կը կոչուի։ Բայց այստեղ պէտք էր պարսկական քաղաքը որ յիշուած ըլլալ, մանաւանդ որ երկու անգամ (9, 15 եւ 17, 17) այս քաղաքը Պարսից հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնուի։ «Կարթէգոյն եւ ագգ Պարսից, Չենք կրնար մտածել որ հոս յիշուած ըլլան Սասանեան պետութեան երկու արքայանիտ քաղաքներն՝ Իտուհը (Հայ՝ Սուհը) եւ Կարթիւն (Հայ՝ Տիւրան)։ Բայց ցանցան։ Էջին Պարսկականներն մէջ Բարտանուս (== արամէնէն ԴԴ) քաղաքներ։ (Հմմտ. Մորթման եւ Նեոյմեքէ ZDMG XXXIII, 126, 691). եւ որովհետեւ Սասանեանք իրենց նիստը յաճախ փոխեցին, պէտք է ընդունիլ որ անվարկականիս յորինման ժամանակ սասանեան պետութեան նիստն էր՝ քաղաք մ'որուն առաջին վանկին մէջ Բարտանուս կր։ (Նեոյմեքէ էջ 691) կը յիշէ ի մէջ այլոց Բարտանուս զը Լագան)»

Գ.

Նորագոյն հայերէն հրատարակութիւնք **

Հանրագոյն պիտի յիշուին քանի մը հասոյ վերջին երկու երեք տարիներու հրատարակուած գործերու, որոնք արժանի են ծանօթութեան։

1. Պարսկական Հայ Երգերի ժողովք (Վիեննա, տպ. Միխիլ. 1893)։ Այս գործը պատմութիւն է Հայերէն թերթերէն ըլլան ամենահին կամ շատ թական կամ օրագիր, որոնք հրատարակուած են Հայերէն լեզուաւ այս հարիւր տարւան մէջ։ Հետաքրքրական է դիտել որ առաջին Հայ թերթին լոյս տեսած է Մարտիս եւ ծաղկած 1794—1796 տարիները։ Ամսօրէնքի մէջ էր այն՝ Աղբալու անուան։ Գաղթեցեալներն այս թերթին մէկ էջին շէշտասպատկերն ալ հաղորդած է։ Թերթին համար գործածուած տառերը նոյն կ'երեւան Պարսկերէն լեզուով թէեւ եւ Միջինութեան այն տպագրութեան տառերուն հետ, որ լոյս տեսած է Մարտիս 1843ին... ** Գաղթեցեալներն Վրդ. Բ.

պատմութիւնը տպուած է գեղեցիկ տեղով եւ կ'արժէ շնորհակալ լինելու իւրիշ անկէ հետաքրքրական տեղեկատուութիւն մը հայ ցեղին լայնածաւալ գրական գործունէութեան. գոթական տառար նոր-հայերէն լեզուա գրուած ըլլալով լեզուին մատչելի է։

2. Նորագոյն Ալեքէր Մ. խորհրդացոյ գործ Ա. Գարեթին (Վիեննա՝ 1893). եւ Մալեհ խորհրդացոյ Եւ Մալեհ-Մալեհ Մալեհ-Մալեհ (Փարիզ 1891)։ ** Փարիզի Հայերէն ուսուցչական Ա. Գարեթ երկու տետրերու մէջն ալ կ'ապացուցանէ որ Մ. խորհրդացոյ իւր գործը գրած է հագին Ը դարուն եւ ոչ Ե դարուն՝ ինչպէս յուսալ կ'ենթադրուէր։ Այս բանս կ'ապացուցանէ անկէ վերջին անգամ որ Պատմութիւն իւր այժմու կրկնարանաց մէջ՝ զոր ունինք ձեռքերին՝ կտորներ ունի առած Սկիզբայոյ Հայ թարգմանութեան, որ 690էն յառաջ եղած է։

3. Ուսուցչական Մարի-Կլոդ-Լիւնայ Վերայ Ալեքսանդրէի գործ Ե. Յ. Ս. (Վիեննա, տպ. Միխիլ. 1892)։ ** Հայերէն աշխարհագրութեան գրուած լիակատար ուսուցչականութիւն մըն է Մարի-Կլոդի թերթին հին հայերէն թարգմանութեան հոյութեան եւ անոր անգագայ նկատմամբ։ Կը բովանդակէ նաեւ համեմատութիւն մը Հայ թարգմանութեան եւ յունարէն բնագրին, եւ կը նկարագրէ այն ազգացութիւնն՝ զոր ունեցած է գործն միջին դարու Հայ մատենագրութեան ճիշդ։

4. Փիլէի Էմիլիոյ ճառ Բարթոլոմէի Նիւն-Նիւն-Նիւն (տպ. Վիեննա. 1892)։ Փիլիքի գործը Հայերէն թարգմանութեան շատ մասերը՝ որ միայն Հայերէն մնացած են՝ հրատարակած էր արդէն Ալեքերեան։ Առաջինը հատոր կը պարտաւորէ փիլիքի այն ծառերն, որոնց յունարէնն ալ կայ, ուստի որոնք տպագրութիւն այնպիսի անհրաժեշտ չէր ցայժմ։ Առաջին անգամ հատորուն մէջ հրատարակուած են սա ծառերը՝ Յաղագս

ներ կու տայ հայ լրագրութեան վրայ քաղելով վերջինիս արդիւններն, զորոնք նոս ղնել անկողի նամարեցան։ Հայ թերթերու լրագրութեան արդիւնն այս եւ քաղաքին ալ տեղեկութիւնները Լրագրութեան համար Պատմութիւնն են։

* Եզրուածագիրը սխալմամբ «Փարիզ», ղորն է տպագրութեան տեղը։ Մեր թերթերուց ծանօթացուցինք Փարիզի գրութեան վրայ Փիլիքի հայագիրին մէկ թերթինը։ (տես Համգիտ Մամ. 1893, Թ. 8, էջ 243)։ Ընդարձակ քննադատութիւն մ'ալ նրա տարակաւ է նոյն հայագրութեան սա թերթին մէջ Literarische Rundschau 1893, Թ. 9, էջ 263—5, ղոր նոս ղնել անոր նամար անկողի կը նամարընք, վասն ղի Փարիզի նորագոյն գործը նոյն նիւթով վրայ (տպ. Վիեննա 1894) ինչպիսի շատ լեզուի մէջ շատ անիւք վարդացուց։ Նոյն թերթին մէջ կը խոսի Փիլիքի (էջ 282) նաեւ «Որ օր-Նոյն ցայնտիւն», աղօթքին յիշուն լեզուալ հրատարակութեան վրայ (տպ. Վիեննա 1893), որուն վրայ ուրիշ քննադատութիւն մ'արդէն հաղորդուցինք մեր թերթերուց։ (տես Համգիտ 1893, էջ 243—6)։

** Այս գրութեան վրայ տես Համգիտ Մամ. 1891, Թ. 11։

*** Փիլիքի այս գրութեան վրայ գրած քննութիւնը տես Համգիտ Մամ. 1893, Թ. 8, 244։

* Stb Th. Zahn, Forschungen. V. (Erlangen 1893. Թ. 437 pp.) Այս գործին մէջ ընդարձակ խոսած է գիտնականն իմաստիւ է տակալան վրայ։

** Լոյս տեսած է հայագիտ Նոյնիսի գրելն սա թերթին մէջ The Academy 1893, Nr. 1110, p. 135 են։ Հմմտ. Համգիտ Մամ. 1893, Թ. 11, էջ 341։

*** Հոս յօդուածագիրն ընդարձակ տեղեկութիւն-

վարաց կենաց տեսականի, Վարուց Աբրահամի, Օրինացն այլաբանութեան, Բազազ Բազդին իրաց, Սյո Տայերեն բնագիրը գտնե եօթն դար երկնագոյն ե քան Փիլոնի ամենահին յունարէն ձեռագիրը. ուստի եւ առհրանկարգ ճանաչութիւն ե այս ճառեւրուն բնագրին ճիշտութեան համար:

5. Ժողովածո, Վիլնի-բուհէի շոյց Գաղտնի Երկու հատորի մէջ հաւաքուած եւ հրատարակուած հայերէն լեզուաւ Կ. Կոստանեանցէ. (Տիգրէս 1892*): Հայերէն ձեռագրաց հաւաքածոյից մէջ բազմաթիւ եւ տաղարաններն. եւ Պալլիոյի Դպրոցի (Balliol College) մասնագարարներն շորս հայերէն ձեռագրաց մին տաղարան է, որուն բովանդակած տաղերէն ոմանք շատ գեղեցիկ են: Կոստանեանց իշխածնի եւ Վինեակոյ միջեղծներն հրատարակած է, որ երգերէն ոմանք հոսկ ուրեմն մինչեւ ԺԶ դար կը հասնին: Հնագոյնիւրուն մեծագոյն մասը կրօնական նկարագրի ունի:

6. Պիտանի ընկերացածո Նախնի հայերէն հրատարակեալ Ն. Մառէն Պետրոսապի հայերէն ուսուցչական (Պետր. 1893), հատոր մը հատընտիր գրուածոց՝ հայերէն եւ ուսուցչական գործքով:*

7. Պաթաւիսի եղբի՝ հայերէն եւ ուսուցչական բառագրով, հրատարակուած Խ. Յովհաննիսեանէ. (Մոսկ. 1892): Վերջին երկու գործքերս դրանք ինչ հրատարակութիւններ են եւ ուսուցիչ հայ մանկանց գործածութեան համար են, որոնք հին հայերէն լեզուն ուսանի կը փափաքին: Տպագրութիւնն ընտիր եւ երկուքին ալ եւ կը ցուցնեն որ հին հայերէնի ուսման Ռուսաստանի մէջ անփայլ չեն ըլլար:

8. Աղբի գործքով՝ Որ օրհնէ գաղտնի յիսուսն լեզուաւ սեղանաւ Գաղտնի լեզուաւ (Վինեան, տպ. Միխիթ. 1893): Սյո լեզուներու մէջ կը գտնենք իսլամներէն, լատիններէն, լիթուաներէն, մաներէն, սանսկրիտ, ծննարէն, հին եւ նոր վրացերէն, իրլանդներէն, ուելլ եւ ուրիշներ: Միացեալ Բրիտանիոյ մէջ խօսուած լեզուները թարգմանելու նպատակով են սա դիտանկարը՝ ուսուցչական Թ. Ռոյս, Ստանտիլ Լ. Օ'Գրադի, Ս. Վ. Մուր: Գ. Մաքինոն, Թ. Մորիսոն: Գաղտնի զիբը մին եւ զեղեցիկ տպուած ե, բայց այլուր քիչ գործածութիւն կրնայ ունենալ:

9. Աբգարի յայց (Zur Abgar Sage) Լ. Թ. Տաշեանի, որ առանձին տպուած ե Վինեանի տրեւելագիտական թերթին եւ գրուած ե գերմաներէն:*** Քննադատութիւն մը ե Թիքսթըրոնի սա գործքին՝ Վիլհելմ Կրուցի Եղեանի կեղծեցոյն եւ Աբգարա զրոյցը. զիբը հեղինակիս այն տեսութեանց մասին, որոնք փոփոխութիւն

պէտք են կրել՝ զրուցին կերպարանաց հայերէն մասնագրութեան եւ պատմութեան նկատմամբ:

10. Պաթաւիսի երաւագիթի երկհատոր՝ Յովհաննիսեանց եպիսկոպոսն (տպ. Երուսաղէմ, Ի Ս. Թակոր 1890): Երկու հատորներու մէջ կը պարունակէ Երուսաղէմի պատմութիւնը Բրիտանիոյ ծննդեանէ մինչեւ 1865՝ աւելի քան 1000 մանրատիպ էջերու մէջ: Առաջին հատորը կը հասցնէ պատմութիւնը մինչեւ 1716 եւ կը պարունակէ հետաքրքրական տեղեկութիւններ հայ վանքերուն՝ զոր ունին Հայք Երուսաղէմի մէջ ե զարէն իսկ սկիզբ, եւ որոնց միայն մէջ Ռուս կառավարութիւնը մտերս պեղեց հանգ հին հայ գերեզմաններ, որոնք մինչեւ 420 տարին կ'իլլին կը հասնին հնագիտամբ: Երկրորդ հատորն երկուսն պատմութիւն մը ե Յունաց, Լատինացոյ եւ Հայոց վեճերուն Ս. տեղեաց այլեպէս կ'ետերուն նկատմամբ, վեճեր՝ որոնք ուրիշներու (Տաճկաց) կրնան արհաւիրանք աղբի քրիստոնէութեան վրայ: Աբղղ պատմութիւնը գրուած ե հայ եկեղեցոյ եպիսկոպոսի մը տեսկիտով, եւ որովհետեւ հեղինակը միակայն բնիկ հայ աղբիներէն քաղած ե պատմութիւնն, շատ մը տեղեկութիւններ կան մէջն որ ուրիշ տեղ ի զուր կը փնտաւին: Գրծախախտար հայերէն գրուած է, ուստի եւ անհասկնելի շատ ընթերցողներու: Կ. ԿՐԻՍՏԻՐ

ԲԱՆԱՍՅԵՂՅԱԿԱՆ

ՄԱՐԿԵՐԻՍԻԹ (ՌԻԼԼԵՐԻ)

1.

Ի՞նչ եւ այն բան զոր քիչ յորդե մարդ, Բայց շին Կայսեր ձեռաց մեծ ե զարդ. Ի յորինուած վերքեր բանալ խոր, Երկաթն իրեն ե շատ մերձաւոր:

Առանց արեան կը բանալ վերքեր, Հարուստ կ'ընե եւ չի կողպտեր. Եղբի՛ն Երկիր նա դիւցազնաբար, Կեանքը կ'ընե քաղցր ու երկար: Մեծ Պետութիւնը ինքն ե հիմներ, Շինած կանգնած ե մեծ քաղաքներ. Առանց կուսոյ կը փրկէ սովին Ժողովուրդը կեանքն համարեն:

2.

Կայ մէկ մեծ տուն անահայն, Կանգուն կենոյ առանց սեան. Սահմանաւոր, բայց անել, Ոչ ոք կրնայ դադարել: Խորին, անհաս ծրագրի. Ի յորինուած վեճմ, աղին. Անթիւն ջահի կը վառէ, Անպակ չքանց զարգարէ:

* Սյո ընտիր զործոյն վրայ առիթ ունեցանք մամրամասն խօսելու. (Հանդէս Ամս. 1893, Թ. 9, էջ 270 նն):

** Ն. Մառի այս զործքն վրայ ալ խօսած ենք ժամանակին. (Հանդէս Ամս. 1893, Թ. 11, էջ 341):

*** Քննութեանս համադրութիւնը զրուած էր Ի Հանդէս Ամս. 1889, Թ. 3, էջ 47 եւ Թ. 4, էջ 63 նն: